

Zilka Spahić-Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu, 2012, 265 str.

Jadranka Rebeka Anić

Knjigu *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički kontekst u BiH i na Kosovu* uredila je i veći dio tekstova napisala Zilka Spahić-Šiljak: od pet poglavlja, dva je poglavlja napisala sama, a dva u koautorstvu.¹ Knjiga je ishod dvogodišnjeg istraživačkog projekta pod nazivom *Feminizam u postsocijalističkim muslimanskim kontekstima u BiH i na Kosovu* koji je proveo Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije. Koliko je projekt bio zahtjevan najbolje se vidi iz *Zahvala* na početku knjige te *Priloga* na kraju knjigu u kojem je opisan istraživački uzorak.

Knjiga je podijeljena na dva dijela: teorijski i empirijski. Teorijski dio služi boljem razumijevanju ishoda dobivenih istraživanjem na terenu. Knjiga ima 265 stranica, a osim uvoda i zaključka sadrži još pet poglavlja, prilog u kojem se opisuje istraživački uzorak i rabljena metoda te rječnik i indeks.

Predgovor knjizi napisala je Margot Badran, povjesničarka iz Egipta, koja više od četiri desetljeća piše o feminizmima u muslimanskim društvima na Bliskom istoku i u širem islamskom svijetu. Badran s pravom knjigu ocjenjuje kao »istinski maestralnu studiju« (str. 13) koja pruža sveobuhvatnu i složenu analizu rodnih ideja i praksa, kao i feminizama koji im se suprotstavljaju unutar islamskih i sekularnih konteksta i u kojoj se vješto isprepliću povijesno, političko i filozofsko. U *Predgovoru* Badran ističe glavnu napetost koja čini neku vrstu okosnice cijele knjige. Riječ je o napetosti između Istoka i Zapada, odnosno o

¹ Zilka Spahić-Šiljak napisala je sama dva poglavlja: 2. *Feminizmi i islam* i 5. *Postajanje feministicom*. U koautorstvu s Lamijom Kosović napisala je dva poglavlja: 1. *Žene i politika* i 4. *Što znači biti žena*. Treće poglavlje *Konteksti BiH i Kosova* napisala je skupina autora: Gorana Mlinarević, Jasmina Čaušević, Ardiana Gashi, Dženita Hrelja Hasečić i Sead S. Fetahagić.

načinu na koji se oko feminizma u islamu lomi pitanje odnosa Istoka i Zapada. Badran, primjerice, uspoređuje poimanje feminizma u postkolonijalnim muslimanskim kontekstima Afrike i Azije i feminizma u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i na Kosovu. I u jednom i u drugom slučaju feminizam se povezuje sa Zapadom. U postkomunističkoj Bosni i Hercegovini te na Kosovu feminizam se smatra prijetnjom koja dolazi sa Zapada; u postkolonijalnim muslimanskim kontekstima Afrike i Azije, feminizam se diskreditira kao oblik zapadne kolonijalne kulturne invazije (str. 14). Badran se stoga pita: Što znači Zapad iz perspektive BiH i Kosova koje se sa stajališta istočnih islamskih zemalja koncipiraju kao Zapad? Badran uočava stanovit ponos žena iz BiH i Kosova zbog toga što su *zapadne muslimanke* ili *muslimanke Zapada*, čak i kad Zapad ima pogrdne konotacije. Mišljenja je da to čini veoma izražen sloj identiteta ovih žena te se ponovno pita: Kako se onda islam toliko snažno povezuje s »Istokom«? (str. 14).

Nakon ovakvog predgovora, jasno je zašto prvo poglavlje u knjizi donosi kratak pregled razvoja ženskih ljudskih prava i razvoja feminističkih ideja kroz tri vala feminizma koji su se uglavnom događali na Zapadu, a drugo poglavlje sažet prikaz razvoja feminističkih ideja u muslimanskim zemljama i trajne rasprave o kompatibilnosti islama i feminizma. Tim poglavljima Spahić-Šiljak želi odgovoriti i na potrebu koju uočava u BiH i na Kosovu, a to je manjak literature o povijesti feminizma, osobito pak manjak literature o donosu feminizma i islama. Posljedica toga je neznanje, a neznanje uzrokuje strah žena da ih se poistovjeti s feministkinjama, strah koji se rađa osobito stoga što žene nisu sigurne je li feminizam spojiv s islamom. Osim toga, autorice Zilka Spahić-Šiljak i Lamija Kosović u prvom poglavlju (*Žene i politika*) iznose i razloge koji dovode do binarnih opozicija privatno-javno, priroda-kultura na temelju kojih žene još uvijek ne dobivaju ili teško dobivaju pristup resursima i pozicijama na kojima se donose odluke. Autorice zapravo provode dekonstrukciju filozofsko-religijskih utemeljenja binarnih rodnih modela.

Temeljna je postavka u knjizi da se feminističke ideje ne razvijaju odvojeno od sociopolitičkih procesa, već da su usko povezane s ostalim čimbenicima u procesu sekularizacije i desekularizacije muslimanskih društava. Ta postavka je razlog zašto skupina autorica i autora u trećem poglavlju donosi prikaz sociopolitičkih uvjeta u BiH i na Kosovu u socijalističkom razdoblju i u vrijeme nakon demokratskih promjena. U tom se poglavlju posebna pozornost posvećuje odnosu prema islamu i feminizmu u vrijeme socijalizma, kao i u vrijeme nakon demokratskih promjena. Sve to služi kao uvod za bolje razumijevanje četvrtog i petog poglavlja, odnosno za bolje razumijevanje i kontekstualizaciju analize razgovora sa ženama vođenih u 14 fokusnih skupina i u 12 intervjuua. Osam fokusnih skupina i šest intervjuua održano je u BiH, a na Kosovu šest fokusnih skupina i šest intervjuua. Istraživanje se provodilo u Mostaru, Sarajevu, Prištini, Gnjilanu i Prizrenu. U ta dva poglavlja na temelju razgovora sa ženama analizira

se križanje ženskih, feminističkih i religijskih identiteta koji prožimaju proces desekularizacije društva i povratak religije u javnu sferu u BiH i na Kosovu.

U četvrtom poglavlju naslovljenom *Što znači biti žena* autorice, Zilka Spahić-Šiljak i Lamija Kosović, ispituju dinamiku odnosa ženskih, feminističkih i religijskih identiteta, ispituju tenzije, nesporazume, isključivanja, stereotype i odbijanja u odnosu između religijskog i sekularnog, tradicije i modernizma te strategije koje muslimanke u BiH i na Kosovu primjenjuju da bi pomirile te identitete u sekularnim društvima i oslobodile se nametnutih binarnih pozicija i fiksiranih značenja tih identiteta. Iako je ženski aktivizam u BiH i na Kosovu u posljednja dva desetljeća bio izuzetno snažan, žene se boje da ih se prepozna kao feministice i radije se predstavljaju kao *promicateljice ženskih prava*. Riječ je o strategiji kojom žene u patrijarhalnom društvu nastoje izbjeći rizik da budu izopćene iz društva koje ih smatra neposlušnima.

U petom poglavlju *Postajanje feministicom* Zilka Spahić-Šiljak analizira intervjue sa ženama istaknutim aktivisticama i zagovornicama ženskih ljudskih prava. Autorica uočava da su ključne teme u tim intervjuima bile obitelj, obrazovanje i muslimanski identitet te aktivizam. Žene u intervjuima otkrivaju načine na koje preispituju društvene norme koje reguliraju rodne odnose i kako dosljedno pregovaraju s patrijarhalnim sustavom vrijednosti, težeći opstati, ali i postati feministicama. Spahić-Šiljak u njihovom aktivizmu prepoznaje feminizme koji bi se mogli poistovjetiti s feminističkim pravcima *feminizma brige*, *feminizma razlike* i *liberalnog feminizma*, premda uočava da se ta feministička nit povremeno gubi pod pritiskom donošenja pragmatičnih odluka jer se žene boje izgubiti svoje trenutne pozicije. Autorica stoga ispituje i neke nedosljednosti koje se od vremena do vremena pojave kod žena koje, s jedne strane, jasno izražavaju posvećenost unaprjeđenju pozicije žena, a s druge strane prihvaćaju neke tradicionalne norme koje žene drže podčinjenima i zadržavaju ih u privatnoj sferi.

Ova je knjiga iznimno važna iz više razloga. Dok su mnogobrojna istraživanja napisana o ženama u muslimanskim zemljama Bliskog istoka i sjeverozapadne Afrike, Indonezije i Malezije, kao i značajan broj istraživanja o iskustvima muslimanskih imigrantskih zajednica u Europi i SAD-u, iskustva autohtonih muslimanki na Balkanu rijetko su bila predmet istraživanja. Zilka Spahić-Šiljak navodi svega četiri takve studije, pa je ova knjiga već i stoga iznimno važna. Važna je međutim i zbog metode i koncepta. U studiji je rabljena metoda intersekcije da bi se istražile razlike u poimanju ženskih, feminističkih i religijskih identiteta među ženama u BiH i na Kosovu. Intersekcija omogućava da se shvati utjecaj roda, religije, etniciteta i faze životnog ciklusa na identitete i iskustva žena. Istraživanjem se želi ukazati na sličnosti i razlike između društvenih, ekonomskih i političkih procesa na Kosovu i u BiH, kao i razgraničiti razlike između ovih procesa i njihovih utjecaja na konstruiranje identiteta žena, naročito u dva osobita društvena razdoblja: socijalizmu i postsocijalizmu. U knjizi se pokušava pokazati da proces tranzicije između dva različita društvena, eko-

nomska i politička sustava i dalje generira plodno tlo za retradicionalizaciju rodni uloga, istodobno stvarajući i održavajući politiku identiteta. Istraživanje pokazuje i to da postoje pomaci od tako utvrđenih statičkih poimanja identiteta prema dinamičnom, fluidnom konstruiranju identiteta.

Badran uviđa i globalnu i lokalnu vrijednost ove studije. Mišljenja je da će ova studija doprinijeti razmjeni različitih lokalnih iskustava o načinima kako se može postići i održati rodna transformacija unutar egalitarnog modela religije i kulture u raznolikim društvima te kako islam, ponovno promišljen, doprinosi tom dijelu procesa. Smatra također da će knjiga biti izuzetno vrijedan dokument za buduće naraštaje »jer bilježi narativ o ovom trenutku u historiji BiH i Kosova« (str. 14).

Vrijednost ove knjige koja se usredotočuje na feminizme muslimanki u BiH i na Kosovu jest uključenost kako glavnih faza razvoja zapadnog feminističkog pokreta tako i povijesnih i suvremenih pogleda na feminizam u tri većinski muslimanske zemlje Istoka: Egiptu, Turskoj i Iranu. Feminizmi u većinskim muslimanskim zemljama, i sekularni i islamski, otkrivaju niz mogućnosti da se bude i feministica i muslimanka, kao i promjenjiva značenja »sekularnog« i »religijskog« u konstruiranju feminizma te promjenjiva značenja i sekularnog i religijskog kao takvog. To je od osobite važnosti za osnaživanje religijskog i feminističkog identiteta žena u BiH i na Kosovu.

Ova knjiga ukazuje na to da je rasprava o feminizmu i islamu često bila ideološki obojena, zarobljena u rasprave o islamu i Zapadu te reakcijama iz islama u odnosu na kolonijalizam, modernost, sekularizaciju, globalizaciju i ekonomsku i kulturnu hegemoniju zapadne kršćanske civilizacije. Prema svjedočanstvu Azze Karam:

»Sam izraz feminizam (...) u postkolonijalnim arapskim muslimanskim društvima smatra se prljavim i opterećen je brojnim stereotipima. Neki od njih smatraju da je feminizam neprijateljstvo između muškaraca i žena te nemoralnost u obliku seksualnog promiskuiteta žena (...), a neki vjerski autoritet (...) povezuju feminizam s kolonizatorskom strategijom potkopavanja autohtone društvene i vjerske kulture« (str. 56-57).

Ideološku obojenost rasprava o feminizmu i prelamanje preko ženskog tijela u borbi za prevlast između sekularnih i religijskih državnih projekata, autorice zorno pokazuju i na prijedorima oko nošenja hidžaba što se pojavljuje kao najrelevantnije pitanje emancipacije kako samih žena tako i društva u Egiptu, Turskoj, Iranu te drugim muslimanskim zemljama. Zorno to očituje zapažanje Farzanch Milani: »Nasilno otkrivene predstavljaju modernizaciju nacije. Nasilno pokrivene predstavljaju ponovno uspostavljanje islamskog poretka« (str. 61). Ili zapažanje Miriam Cook: »Čak i kada žene same donesu svoje odluke u vezi s pokrivanjem, te odluke drugi mogu iskoristiti u druge svrhe« (str. 65).

Ovom knjigom njezina urednica i idejna začetnica Zilka Spahić-Šiljak još jednom svjedoči da je i znanstvenica i aktivistica. Svi njezini objavljeni radovi

nošeni su zauzetošću za promicanje egalitarnih rodnih odnosa kako u društvu tako i u vlastitoj vjerskoj zajednici. Istraživanja i knjige koje osmišljava i piše nastaju, s jedne strane, na temelju onoga što vidi i doživi u radu sa ženama i, s druge strane, na temelju marnog i zauzetog proučavanja religijskih izvora i suvremene znanstvene literature. Njezina posebna preokupacija jest pokazati da se može biti i vjernica i građanka, da se to dvoje međusobno ne isključuju. U tom je smislu ova njezina knjiga produbljenje i proširenje tema sadržanih i u drugim knjigama koje je napisala ili uredila, primjerice, knjige *Žene, religija, politika* te *I vjernice i građanke*. Njezin pristup zbilji može se ocijeniti holističkim. Ona uočava da nije dovoljno da se ograniči na islam već s jednakom zauzetošću istražuje položaj žena u židovstvu i kršćanstvu. S jednakom se zauzetošću susreće sa ženama iz islamske zajednice kao i iz drugih vjerskih zajednica te iz sekularnoga ženskog pokreta i radi sa svima njima. U tekstovima svih vjerskih zajednica i u njihovim tradicijama Zilka Spahić-Šiljak traži najbolje i to iznosi na vidjelo. Ona time ne upada u vjerski relativizam niti sinkretizam već, ostajući vjerna svojoj vjeri, druge vjerske zajednice kao i sekularne humanistkinje i humaniste potiče na to da traže ono najbolje u svojim tradicijama i svjetonazorima, tražeći da se gotovo natječu u dobru, svjesna toga da tek zajedno možemo graditi uistinu humano društvo. Takav je pristup osobito važan na ovim našim prostorima na kojima se razlika i različitost ne doživljava kao obogaćenje već kao opasnost.